

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

КАФЕДРА ВИЩОЇ МАТЕМАТИКИ

**ДИФЕРЕНЦІАЛЬНЕ ЧИСЛЕННЯ ФУНКЦІЙ
ДЕКІЛЬКОХ ЗМІННИХ**

Методичні вказівки і завдання до типового розрахунку

Харків – 2010

Завдання і методичні вказівки призначені для студентів технічних спеціальностей всіх форм навчання. Розглянуті і рекомендовані до друку на засіданні кафедри вищої математики УкрДАЗТ, протокол № 2 від 11 жовтня 2010 р.

Укладачі ст.викл.Рибачук О.В., ст.викл. Шувалова Ю.С.

Рецензент професор Куліш Ю.В.

ВСТУП

Ці методичні вказівки присвячені одному з розділів курсу вищої математики – диференціальному численню функцій декількох змінних і його додаткам. Методичні вказівки містять в мінімальному об'ємі виклад вузлових розділів теми, яке може бути використаний як для першого ознайомлення з матеріалом перед читанням підручника, так і як довідкове керівництво при розв'язанні задач.

ФУНКЦІЯ ДЕКИЛЬКОХ ЗМІННИХ

Нехай D – довільна множина точок на площині $\mathbf{R}^2$ або в просторі $\mathbf{R}^3$. Якщо кожній точці $P \in D$ поставлено у відповідність за деяким правилом “ f ” число u , то говорять, що на множині D задана функція $u = f(P)$. Оскільки кожна точка однозначно визначається своїми координатами, то $u = f(x; y)$

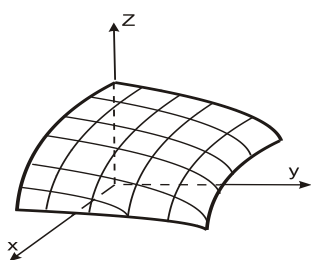

Рис. 1

(якщо $D \in \mathbf{R}^2$) або $u = f(x; y; z)$ (якщо $D \in \mathbf{R}^3$), та ми приходимо до поняття функції відповідно двох або трьох змінних. Множина D називається областю визначення функції, а x, y, z – незалежними змінними.

Функція двох змінних $z = f(x; y)$ має геометричне зображення – графік, який складається з усіх точок $(x; y; z) \in \mathbf{R}^3$ таких, що $(x; y) \in D$, а $z = f(x; y)$. Як правило, графік функції – деяка поверхня (мал.1). Функція повністю визначається заданням свого графіка.

ГРАНИЦЯ І НЕПЕРЕРВНІСТЬ ФУНКЦІЇ ДВОХ ЗМІННИХ

Нехай функція $z = f(P) = f(x; y)$ визначена в деякому околі^{*)} точки P_0 . Позначимо через $\rho(P_0; P)$ – відстань між точками $P_0(x_0; y_0)$ та $P(x; y)$,

$$\rho(P_0; P) = \sqrt{(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2}.$$

Говорять, що точка P наближається до точки P_0 ($P \rightarrow P_0$), якщо в процесі зміни координат точки $P(x; y)$ $\rho(P_0; P) \rightarrow 0$, що можливе тоді і тільки тоді, коли одночасно $x \rightarrow x_0, y \rightarrow y_0$.

|| Число B називається границею функції $z = f(P)$, при $P \rightarrow P_0$

---

^{*)} Під околом точки $P_0(x_0; y_0) \in \mathbf{R}^2$ розуміється будь-яке коло з центром в точці P_0 , а під околом точки $P_0(x_0; y_0; z_0) \in \mathbf{R}^3$ будь-яка куля з центром в точці P_0 .

$$B = \lim_{P \rightarrow P_0} f(x; y) = \lim_{x \rightarrow x_0, y \rightarrow y_0} f(x; y),$$

якщо $(B - f(P)) \rightarrow 0$, коли $\rho(P_0; P) \rightarrow 0$.

Функція $z = f(x; y)$ називається неперервною в точці P_0 , якщо визначено значення $f(P_0) = f(x_0; y_0)$, і

$$\lim_{P \rightarrow P_0} f(x; y) = f(x_0; y_0).$$

Функція називається **неперервною в області**)** $D \subset \mathbf{R}^2$, якщо вона неперервна в кожній точці D .

Визначення границі та неперервності функції декількох змінних аналогічні цим поняттям для функції однієї змінної. Тому справедливі всі правила граничного переходу, та всі елементарні функції декількох змінних неперервні в своїх природних областях визначення. Значить, можна переходити до границі під знаком функції, якщо ця функція елементарна і визначена в деякому околі граничної точки.

Приклад 3:
$$\lim_{x \rightarrow 0, y \rightarrow 1} \frac{(x+1)\ln(x+2y)}{\cos(xy)} = \frac{(0+1)\ln 2}{\cos 0} = \ln 2.$$

ЧАСТИННІ ПОХІДНІ

Нехай $z = f(x; y)$ – функція двох змінних. Зафіксуємо одну із змінних, наприклад y , а другій надамо приріст Δx . Частинним приростом функції по змінній x називається величина $\Delta_x z = f(x + \Delta x; y) - f(x; y)$. Аналогічно визначається частинний приріст по змінній y : $\Delta_y z = f(x; y + \Delta y) - f(x; y)$.

Якщо приріст отримують обидві незалежні змінні, то різниця $\Delta z = f(x + \Delta x; y + \Delta y) - f(x; y)$ називається повним приростом функції.

Частинною похідною від функції двох змінних $z = f(x; y)$ по змінній x (позначається $z_x' = f_x'$ або $\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial f}{\partial x}$) називається границя відношення частого приросту функції по змінній x до приросту цієї змінної Δx при умові $\Delta x \rightarrow 0$:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta_x z}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x; y) - f(x; y)}{\Delta x},$$

тобто похідна цієї функції, обчислена в припущенні, що інша змінна y фіксована.

Аналогічно визначається частинна похідна по y (x вважаємо фіксованим):

**) Визначення області див. на стор. 23.

$$\frac{\partial z}{\partial y} = \lim_{\Delta y \rightarrow 0} \frac{\Delta_y z}{\Delta y} = \lim_{\Delta y \rightarrow 0} \frac{f(x; y + \Delta y) - f(x; y)}{\Delta y}.$$

Приклад 4. $z = x^2 + 3xy - 4y^2 \Rightarrow$

$$\Rightarrow z'_x = (x^2)'_x + 3y(x)'_x + (4y^2)'_x = 2x + 3y + 0 = 2x + 3y,$$

$$z'_y = (x^2)'_y + 3x(y)'_y + (4y^2)'_y = 3x + 8y.$$

Частинні похідні функцій більш ніж двох змінних обчислюються в припущенні, що всі змінні фіксовані, окрім однієї, по якій і обчислюється похідна.

Приклад 4.

$$u'_y = \frac{x^2}{z} (\sqrt{y})'_y = \frac{x^2}{2z\sqrt{y}}, \quad u'_z = x^2 \sqrt{y} (z^{-1})'_z = -x^2 \sqrt{y} z^{-2} = \frac{-x^2 \sqrt{y}}{z^2}.$$

ДИФЕРЕНЦІАЛ

Нехай функція $z = f(x; y)$ визначена в околі точки $P_0(x; y)$, точка $P(x + \Delta x; y + \Delta y)$ лежить в цьому околі та $\rho = \rho(P_0; P)$ – відстань між точками P_0 та P .

Якщо повний приріст $\Delta f = f(x + \Delta x; y + \Delta y) - f(x; y)$ функції $z = f(x; y)$ між точками P_0 та P може бути представлено у вигляді

$$df = \frac{\partial f}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial f}{\partial y} \Delta y + \varepsilon(\rho) \rho$$

(1)

де $\frac{\partial f}{\partial x}$ і $\frac{\partial f}{\partial y}$ обчислюються в точці P_0 , а $\varepsilon(\rho)$ – нескінченно мала, коли $\rho \rightarrow 0$ (тобто коли $P \rightarrow P_0$), то функція $f(x; y)$ називається диференціюємою* в точці P_0 , а вираз

$$df = \frac{\partial f}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial f}{\partial y} \Delta y$$

називається повним диференціалом функції $f(x; y)$.

Оскільки прирости незалежних змінних x , y співпадають з їх диференціалами $\Delta x = dx$, $\Delta y = dy$, то

$$\boxed{df = \frac{\partial f}{\partial x} dx + \frac{\partial f}{\partial y} dy} \quad (2)$$

ТЕОРЕМА. Достатня умова диференціюємості.

Якщо функція $z = f(x; y)$ має в деякій області $D \subset \mathbf{R}^2$ неперервні частинні похідні $z'_x = f'_x(x; y)$ й $z'_y = f'_y(x; y)$, то вона в цій області диференціюєма.

Такі функції називаються тими, що **неперервно диференціюються**.

Для функції трьох змінних $u = f(x; y; z)$ диференціал

$$\boxed{df = \frac{\partial f}{\partial x} dx + \frac{\partial f}{\partial y} dy + \frac{\partial f}{\partial z} dz}. \quad (3)$$

Приклад 6. $z = x^3 + 2x^2y - 3y \Rightarrow z'_x = 3x^2 + 4xy, z'_y = 2x^2 - 3$.

Частинні похідні неперервні при всіх $(x; y) \Rightarrow$ функція диференціюєма в кожній точці площини і її диференціал

$$dz = (3x^2 + 4xy)dx + (2x^2 - 3)dy.$$

ПОХІДНІ СКЛАДНИХ ФУНКЦІЙ

а) Нехай $z = f(u; v)$, де $u = u(x), v = v(x)$, тобто $z = f(u(x); v(x)) = g(x)$ – складна функція однієї змінної x . Тоді

$$\frac{dz}{dx} = \frac{\partial z}{\partial u} \frac{du}{dx} + \frac{\partial z}{\partial v} \frac{dv}{dx}. \quad (5)$$

Приклад 8. $z = (\sin x)^{\operatorname{tg} x} = u^v$, де $u = \sin x, v = \operatorname{tg} x \Rightarrow$

$$\Rightarrow \frac{\partial z}{\partial u} = (u^v)'_u = vu^{v-1}; \quad \frac{\partial z}{\partial v} = (u^v)'_v = u^v \ln u; \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \frac{dz}{dx} = vu^{v-1} \frac{du}{dx} + u^v \ln u \frac{dv}{dx} = u^v \left(\frac{v}{u} \frac{du}{dx} + \ln u \frac{dv}{dx} \right) =$$

$$= (\sin x)^{\operatorname{tg} x} \left(\frac{\operatorname{tg} x}{\sin x} \cos x + \ln(\sin x) \frac{1}{\cos^2 x} \right) = (\sin x)^{\operatorname{tg} x} \left(1 + \frac{\ln(\sin x)}{\cos^2 x} \right).$$

б) Нехай $z = f(u; v)$, де $u = u(x; y), v = v(x; y)$, тобто $z = f(u(x; y); v(x; y)) = g(x; y)$ – складна функція двох змінних. Тоді її частинні похідні

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial x}, \quad \frac{\partial z}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial y}. \quad (6)$$

Приклад 9. $z = \sin \frac{x}{y} \cos \frac{y}{x} = \sin u \cos v$, де $u = \frac{x}{y}, v = \frac{y}{x} \Rightarrow$

$$\Rightarrow \frac{\partial z}{\partial x} = (\sin u \cdot \cos v)'_u \frac{\partial u}{\partial x} + (\sin u \cdot \cos v)'_v \frac{\partial v}{\partial x} = \cos u \cdot \cos v \frac{1}{y} -$$

$$- \sin u \cdot \cos v (-yx^{-2}) = \frac{1}{y} \cos \frac{x}{y} \cos \frac{y}{x} - \frac{y}{x^2} \sin \frac{x}{y} \sin \frac{y}{x}.$$

Обчисліть $\partial z / \partial y$ самостійно.

в) Формули (5), (6) легко розповсюджуються на випадки функцій більш ніж двох змінних. Наприклад, якщо, де $u=u(x)$, $v=v(x)$, $w=w(x)$, то

$$\frac{dz}{dx} = \frac{\partial z}{\partial u} \frac{du}{dx} + \frac{\partial z}{\partial v} \frac{dv}{dx} + \frac{\partial z}{\partial w} \frac{dw}{dx}. \quad (7)$$

г) В окремому випадку, коли $u(x) \equiv x$, $\partial u / \partial x = 1$ з (7) витікає, що

$$\frac{dz}{dx} = \frac{\partial z}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial v} \frac{dv}{dx} + \frac{\partial z}{\partial w} \frac{dw}{dx}. \quad (8)$$

Звичайна похідна dz/dx в лівій частині рівності (8) називається **повною похідною** функції $z = f(x; v(x); w(x))$ по змінній x на відміну від похідної в правій частині рівності (8) – частинної похідної функції $z=f(x;v;w)$ по першому з трьох аргументів.

Приклад 10. Знайти повну похідну від функції $z = x^3(u^2 + \sqrt{v})$, де $u = \text{sh } x$, $v = \text{ch } x$.

$$\begin{aligned} \frac{dz}{dx} &= 3x^2(u^2 + \sqrt{v}) + x^3 2u \frac{du}{dx} + x^3 \frac{1}{2\sqrt{v}} \frac{dv}{dx} = \\ &= 3x^2(\text{sh}^2 x + \sqrt{\text{ch } x}) + x^3 \left(2 \text{sh } x \text{ch } x + \frac{\text{sh } x}{2\sqrt{\text{ch } x}} \right). \end{aligned}$$

ЧАСТИННІ ПОХІДНІ ВИЩИХ ПОРЯДКІВ

Розглянемо функцію $z = f(x; y)$. Її частинні похідні $z_x' = f_x'(x; y)$ й $z_y' = f_y'(x; y)$ самі є функціями двох змінних.

Частинні похідні від частинних похідних називаються **частинними похідними другого порядку**. Функція двох змінних має, таким чином, чотири частинні похідні другого порядку:

$$\begin{aligned} \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} = f_{xx}'' &= \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial z}{\partial x} \right), & \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = f_{yy}'' &= \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial z}{\partial y} \right), \\ \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = f_{xy}'' &= \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial z}{\partial x} \right), & \frac{\partial^2 z}{\partial y \partial x} = f_{yx}'' &= \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial z}{\partial y} \right). \end{aligned}$$

Диференціюючи частинні похідні другого порядку, отримаємо **частинні похідні третього порядку**:

$$\frac{\partial^3 z}{\partial x^3} = \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \right), \quad \frac{\partial^3 z}{\partial x^2 \partial y} = \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \right), \quad \frac{\partial^3 z}{\partial x \partial y^2} = \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} \right) \text{ і т.д.}$$

Приклад 11. $z = x^2 y + 4xy^2 + x^2 - y + 5 \Rightarrow$

$$z_x' = 2xy + 4y^2 + 2x, \quad z_y' = x^2 + 8xy - 1; \quad z_{xx}'' = 2y + 2, \quad z_{yy}'' = 8x,$$

$$z_{xy}'' = (z_x')_y = 2x + 8y, \quad z_{yx}'' = (z_y')_x = 2x + 8y.$$

Частинні похідні z''_{xy} та (вони називаються змішаними похідними) виявилися рівні, що відбулося зовсім не випадково.

ТЕОРЕМА. Якщо змішані похідні z''_{xy} та z''_{yx} нерервні в деякій області, то вони в цій області рівні.

Наслідок. Результат повторного диференціювання не залежить від порядку диференціювання (наприклад $z'''_{xyu} = z'''_{yxu} = z'''_{yux}$), якщо всі виникаючі при обчисленнях похідні неперервні.

ПОХІДНА ЗА НАПРЯМКОМ

Нехай $z=f(P)$ – функція двох змінних, що диференціюється в околі точки $P_0(x_0; y_0)$, $\vec{l} = \{l_x; l_y\}$ – вектор, що задає деякий напрямок, $P_0(x_0 + \Delta x; y_0 + \Delta y)$ – точка на цьому напрямку (така, що вектор $\vec{P_0P}$ колінеарен вектору $\vec{l}$ (рис.5)). Очевидно, що $\Delta x = \rho \cos \alpha$, $\Delta y = \rho \cos \beta$, де

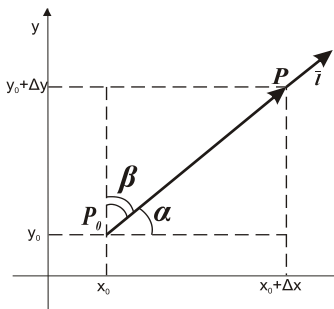

Рис. 5

$$\rho = \rho(P_0; P) = |\vec{P_0P}|, \quad \text{а} \quad \cos \alpha = \frac{l_x}{|\vec{l}|}, \quad \cos \beta = \frac{l_y}{|\vec{l}|} -$$

направляючі косинуси вектора, тобто косинуси кутів між вектором $\vec{l}$ і осями координат Ox і Oy відповідно.

Величина $\Delta_l z = f(P) - f(P_0) = f(x_0 + \Delta x; y_0 + \Delta y) - f(x_0; y_0)$ називається приростом функції в даному напрямку. Границя відношення цього приросту до величини переміщення $\Delta l = \rho$ при умові $\Delta l \rightarrow 0$

називається похідною за напрямком $\vec{l}$ та позначається $\frac{\partial z}{\partial l}$,

$$\frac{\partial z}{\partial l} = \lim_{\Delta l \rightarrow 0} \frac{\Delta_l z}{\Delta l} = \lim_{\Delta l \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x; y_0 + \Delta y) - f(x_0; y_0)}{\Delta l}.$$

Нескладно одержати більш зручні формули для обчислення похідної за напрямком, а саме, для функції двох змінних $z = f(x; y)$

$$\frac{\partial z}{\partial l} = \frac{\partial f}{\partial x} \cos \alpha + \frac{\partial f}{\partial y} \cos \beta;$$

для функції трьох змінних $u = f(x; y; z)$

$$\frac{\partial u}{\partial l} = \frac{\partial f}{\partial x} \cos \alpha + \frac{\partial f}{\partial y} \cos \beta + \frac{\partial f}{\partial z} \cos \gamma,$$

де направляючі косинуси тривимірного вектора $\vec{l} = \{l_x; l_y; l_z\}$ відповідно рівні

$$\cos \alpha = \frac{l_x}{|\vec{l}|}, \quad \cos \beta = \frac{l_y}{|\vec{l}|}, \quad \cos \gamma = \frac{l_z}{|\vec{l}|}.$$

Похідна за напрямком характеризує швидкість зміни функції в даному напрямку $\vec{l}$.

Приклад 12. $z = xy - 2y$, $\vec{l} = \{-3; 4\}$. Знайти похідну $\partial z / \partial l$ за напрямком $\vec{l}$ та обчислити її в точці $P_0(1; 2)$.

$$|\vec{l}| = \sqrt{l_x^2 + l_y^2} = \sqrt{3^2 + 4^2} = 5; \quad \cos \alpha = -3/5, \quad \cos \beta = 4/5; \quad z_x' = y, \quad z_y' = x - 2 \Rightarrow$$

$$\frac{\partial z}{\partial l} = y \cdot \frac{-3}{5} + (x - 2) \cdot \frac{4}{5} = \frac{4x - 3y - 8}{5}; \quad \frac{\partial z(P_0)}{\partial l} = \frac{4 - 6 - 8}{5} = -2.$$

Оскільки $\partial z / \partial l < 0$, то функція в напрямку $\vec{l}$ спадає.

ГРАДІЄНТ

Градiєнтом функції декількох змінних $u = u(P)$ називається вектор, координати якого є частинними похідними по відповідним незалежним змінним.

Таким чином, для функції двох змінних $u = f(x; y)$

$$\text{grad } u = \frac{\partial u}{\partial x} \cdot \vec{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \vec{j} = \left\{ \frac{\partial u}{\partial x}; \frac{\partial u}{\partial y} \right\},$$

а для функції трьох змінних $u = f(x; y; z)$

$$\text{grad } u = \frac{\partial u}{\partial x} \cdot \vec{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \vec{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \cdot \vec{k} = \left\{ \frac{\partial u}{\partial x}; \frac{\partial u}{\partial y}; \frac{\partial u}{\partial z} \right\}.$$

Говорять, що в області $G \subset \mathbf{R}^n$ ($n=2, 3$) задано векторне поле, якщо в кожній точці $P \in G$ заданий вектор $\vec{F} = \vec{F}(P)$ (тобто задана вектор-функція декількох змінних). Отже, будь-яка диференціюєма в області G скалярна функція (скалярне поле) $u = u(P)$ породжує в цій області векторне поле $\vec{F}(P) = \text{grad } u(P)$. Функція $u(P)$ називається потенціалом векторного поля $\vec{F} = \text{grad } u$, а саме векторне поле $\vec{F}$ називається потенційним полем.

ТЕОРЕМА 1. Похідна за напрямком дорівнює проекції градієнта на цей напрямок $\frac{\partial u}{\partial l} = \text{pr}_{\vec{l}} \text{grad } u$.

Наслідок. Похідна за напрямком максимальна у напрямку градієнта, тобто градієнт направлений у бік найшвидшого зростання функції, і в цьому

$$\text{напрямку } \frac{\partial u}{\partial l} = \left(\frac{\partial u}{\partial l} \right)_{\max} = |\text{grad } u|.$$

ТЕОРЕМА 2. Градієнт функції двох змінних $u = f(x; y)$ в кожній точці $P_0(x_0; y_0)$ перпендикулярний до лінії рівня даної функції, що проходить через цю точку (якщо $\text{grad} u(P_0) \neq 0$).

Наслідок. Похідна за напрямком $\vec{l}$, який дотичен до лінії рівня, рівна нулю.

НЕЯВНІ ФУНКЦІЇ ТА ЇХ ДИФЕРЕНЦІЮВАННЯ

Розглянемо рівняння

$$F(x; y; z) = 0. \quad (9)$$

Якщо для всіх $(x; y)$ з деякої множини $D \subset \mathbf{R}^2$ існує така функція (не обов'язково єдина), при підстановці якої в (9) ця рівність виконується тотожно в D , то говорять, що рівняння (9) визначає на множині D неявну функцію $z = z(x; y)$.

Приклад 13. Рівняння $x^2 + y^2 - z^2 = 0$ визначає неявно дві неперервні функції $z = \sqrt{x^2 + y^2}$ та $z = -\sqrt{x^2 + y^2}$ (або одну двозначну функцію $z = \pm\sqrt{x^2 + y^2}$) з областями визначення кожної $D = \mathbf{R}^2$.

Проте отримати явну залежність $z = z(x; y)$ з рівняння вигляду (9) не завжди можливо, до того ж воно може і не визначати ніякої функції. Тому вельми важливо знати умови, які б гарантували існування такої неявно заданої функції $z = z(x; y)$.

ТЕОРЕМА. Про існування неявної функції.

Нехай координати точки $\mathbf{R}^3$ задовольняють рівнянню (9), причому функція $F(x; y; z)$ та її приватні похідні $F'_x(x; y; z)$, $F'_y(x; y; z)$, $F'_z(x; y; z)$, неперервні в околі точки M_0 , та $F'_z(x_0; y_0; z_0) \neq 0$. Тоді існує такий окіл точки $P_0(x_0; y_0) \in \mathbf{R}^2$, в якій визначена єдина функція, що неперервно диференціюється, та задовольняє рівняння (9), така, що точка M_0 є точкою її графіка.

Помітимо, що теорема не вказує методу знаходження цієї неявної функції, а тільки стверджує, що така функція існує. Проте виявляється, що частинні похідні z'_x і z'_y цієї невідомої функції можуть бути обчислені.

Нехай умови теореми виконані, й $z = z(x; y)$ – неявна функція. Підставляючи її в рівняння (9), отримаємо тотожність, справедливу при всіх $(x; y)$ з деякого околу точки P_0 . Продиференціюємо обидва частини цієї тотожності по змінній x , використовуючи правило диференціювання складної функції.

$$F_x' \cdot x_x' + F_y' \cdot y_x' + F_z' \cdot z_x' \equiv 0 \Rightarrow F_x' + F_z' \cdot z_x' \equiv 0 \Rightarrow z_x' = \frac{-F_x'}{F_z'}$$

Аналогічно визначається і частинна похідна z_y' :

$$F_x' \cdot y_x' + F_y' \cdot y_y' + F_z' \cdot z_y' \equiv 0 \Rightarrow F_y' + F_z' \cdot z_y' \equiv 0 \Rightarrow z_y' = \frac{-F_y'}{F_z'}$$

Приклад 14. Точка $M_0(0; 1; 1)$ задовольняє рівняння

$$e^{-xy} + e^z - z - e = 0. \quad (10)$$

$$F_x' = (e^{-xy} + e^z - z - e)'_x = -y e^{-xy}; \quad F_y' = (e^{-xy} + e^z - z - e)'_y = -x e^{-xy};$$

$F_z' = (e^{-xy} + e^z - z - e)'_z = e^z - 1$ – неперервні в околі точки M_0 функції, причому $F_z'(0; 1; 1) = e - 1 \neq 0$. Значить, в околі точки $P_0(0; 1)$ існує єдина неявна функція, що задовольняє рівняння (10), така, що $z(0; 1) = 1$, причому її похідні

$$z_x' = \frac{y e^{-xy}}{e^z - 1}, \quad z_y' = \frac{x e^{-xy}}{e^z - 1}$$

неперервні в околі точки P_0 , і $z_x'(0; 1) = (e^z - 1)^{-1}$, $z_y'(0; 1) = 0$.

Зауваження. У разі, коли рівняння $F(x; z) = 0$ неявно визначає функцію однієї змінної, що диференціюється, можна, діючи аналогічно, обчислити звичайну похідну $z'(x) = \frac{-F_x'}{F_z'}$, якщо $F_z' \neq 0$.

ДОТИЧНА ПЛОЩИНА ДО ПОВЕРХНІ І ГЕОМЕТРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛА

Геометричне зміст диференціала функції двох змінних $z = f(x; y)$ пов'язано з дотичною площиною до поверхні, яка визначаєтьсяною цією функцією.

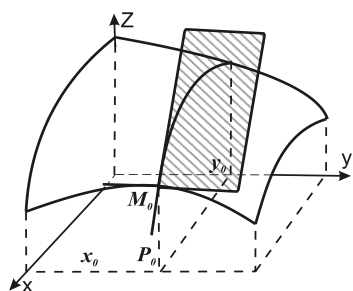

Рис. 6

Нехай $z = f(x; y)$ функція, що диференціюється в околі точки $P_0(x_0; y_0)$, а поверхня S – її графік. Розглянемо перетин поверхні площиною $y = y_0$ і проведемо дотичну пряму в точки P_0 до лінії перетину. Аналогічним чином побудуємо дотичну до лінії перетину площиною $x = x_0$ (рис.6).

Площина, що проходить через ці дві дотичні, які перетинаються, називається **дотичною площиною**

до поверхні $z = f(x; y)$ в точці $P_0(x_0; y_0)$. Її рівняння

$$z - z_0 = f'_x(x_0; y_0) \cdot (x - x_0) + f'_y(x_0; y_0) \cdot (y - y_0)$$

(11)
де $z_0 = f(x_0; y_0)$.

Можна показати, що для будь-якої лінії на поверхні, що проходить через точку $M_0(x_0; y_0; z_0)$, дотична пряма, проведена до лінії через цю точку, лежить в дотичній площині.

Позначимо $\Delta x = x - x_0$, $\Delta y = y - y_0$, $\Delta z = z - z_0$ – прирости змінних в дотичній площині. З (11) витікає, що

$$\Delta z = f'_x(x_0; y_0) \cdot \Delta x + f'_y(x_0; y_0) \cdot \Delta y = dz .$$

Таким чином, для всіх точок дотичної площини $\Delta z = dz$, тобто диференціал функції $z = f(x; y)$ дорівнює приросту аплікати z точки на дотичній площині, відповідному приростам аргументів Δx та Δy .

НОРМАЛЬ ДО ПОВЕРХНІ

Вектор $\vec{N}$, який перпендикулярен дотичній площині, називається **нормальним вектором** до поверхні, а пряма, перпендикулярна до дотичної площини, що проходить через точку дотику, називається **нормаллю** до поверхні в даній точці.

З рівняння (11) вектор $\vec{N} = \{f'_x(x_0; y_0); f'_y(x_0; y_0); -1\}$ є нормальним до поверхні $z = f(x; y)$ (причому будь-який вектор, пропорційний йому, $\vec{N}\lambda = \lambda \cdot \{f'_x; f'_y; -1\}$ – теж нормальний). Звідси витікає, що рівняння нормалі до поверхні в точці $M_0(x_0; y_0; z_0)$ має вигляд

$$\frac{x - x_0}{f'_x(x_0; y_0)} = \frac{y - y_0}{f'_y(x_0; y_0)} = \frac{z - z_0}{-1} . \quad (12)$$

Хай тепер поверхня S задана неявним рівнянням $F(x; y; z) = 0$, яке визначає в околі точки $P_0(x_0; y_0)$ функцію $z = f(x; y)$, що диференціюється, причому $z_0 = f(x_0; y_0)$. Згідно правила диференціювання неявної функції (якщо $F'_z(x_0; y_0; z_0) \neq 0$)

$$f'_x = \frac{-F'_x}{F'_z}, \quad f'_y = \frac{-F'_y}{F'_z} \Rightarrow \vec{N} = \left\{ \frac{-F'_x}{F'_z}; \frac{-F'_y}{F'_z}; -1 \right\} .$$

Для зручності помножимо $\vec{N}$ на множник $\lambda = -F'_z$, отримаємо інший нормальний вектор $\vec{N} = \{F'_x; F'_y; F'_z\}$, де всі похідні обчислюються в точці

$M_0(x_0; y_0; z_0)$. Таким чином, приходимо в цьому випадку до рівняння нормалі

$$\frac{x - x_0}{F'_x(M_0)} = \frac{y - y_0}{F'_y(M_0)} = \frac{z - z_0}{F'_z(M_0)}. \quad (12')$$

Помітимо тут же, що рівняння дотичної площини можна записати у вигляді

$$F'_x(M_0)(x - x_0) + F'_y(M_0)(y - y_0) + F'_z(M_0)(z - z_0) = 0. \quad (11')$$

Хоча раніше було зроблено припущення, що $F'_z(x_0; y_0; z_0) \neq 0$, але рівняння (11'), (12') справедливі і коли $F'_z(x_0; y_0; z_0) = 0$. Вони не мають сенсу тільки в тому випадку, якщо все три частинні похідні дорівнюють нулю одночасно.

Точка $M_0(x_0; y_0; z_0)$ називається особливою точкою поверхні $F(x; y; z) = 0$, якщо $F'_x(M_0) = 0$, $F'_y(M_0) = 0$, $F'_z(M_0) = 0$.

В особливій точці дотична площина і нормаль до поверхні не визначені.

Приклад 15: Знайти рівняння дотичної площини і нормалі до конуса $4x^2 - y^2 + z^2$ (рис.7) в крапках $M(3; 10; 4)$ й $O(0; 0; 0)$.

Розв'язок: $F'_x = 8x$, $F'_y = -2y$, $F'_z = 2z$.

$F'_x(M) = 24$, $F'_y(M) = -20$, $F'_z(M) = 8$, значить, в точці M нормальний

вектор $\vec{N} = \{24; -20; 8\}$, рівняння дотичної площини має вигляд

$$24(x - 3) - 20(y - 10) + 8(z - 4) = 0$$

або після розкриття дужок і скорочення на 4

$$6x - 5y + 2z = 0,$$

а рівняння нормалі –

$$\frac{x - 3}{6} = \frac{y - 10}{-5} = \frac{z - 4}{2}.$$

В точці $O(0; 0; 0)$, $F'_x = 0$, $F'_y = 0$, $F'_z = 0$ значить, це особлива точка поверхні, і в ній дотична площина і нормаль не визначена.

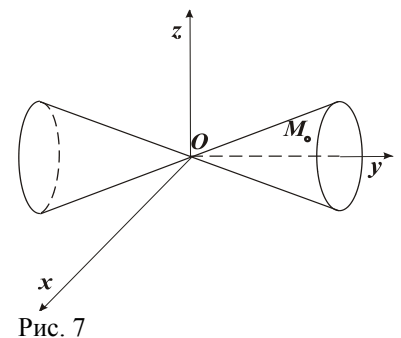

Рис. 7

ЕКСТРЕМУМИ ФУНКЦІЇ ДВОХ ЗМІННИХ

Точка $P_0(x_0; y_0) \in \mathbf{R}^2$ називається точкою екстремуму функції двох змінних $z = f(x; y)$, а саме точкою максимуму або точкою мінімуму, якщо функція визначена в околі точки P_0 , та її значення в цій точці $z_0 = f(x_0; y_0)$ є відповідно найбільше або найменше значення функції в

|| цьому околі. Значення функції в точках екстремуму називаються екстремальними.

Розглянемо необхідні і достатні умови існування екстремуму.

ТЕОРЕМА 1. Необхідна ознака екстремуму.

Якщо в точці $P_0(x_0; y_0)$ функція $z = f(x; y)$, що диференціюється, має екстремум, то її частинні похідні дорівнюють в цій точці нулю: $z'_x(P_0) = 0$, $z'_y(P_0) = 0$.

Проте умови $z'_x(P_0) = 0$, $z'_y(P_0) = 0$ (вони називаються умовами стаціонарності функції) не є достатніми, тобто їх виконання не гарантує існування екстремуму в точці P_0 .

ТЕОРЕМА 2. Достатня ознака екстремуму.

Нехай функція $z = f(x; y)$ має в точці $P_0(x_0; y_0)$ неперервні частинні похідні другого порядку (двічі неперервно диференційована) і точка P_0 – її стаціонарна точка, тобто $z'_x(P_0) = 0$, $z'_y(P_0) = 0$. Позначимо через Δ визначник

$$\Delta(x; y) = \begin{vmatrix} z''_{xx} & z''_{xy} \\ z''_{yx} & z''_{yy} \end{vmatrix} = z''_{xx}z''_{yy} - z''_{xy}z''_{yx} = z''_{xx}z''_{yy} - (z''_{xy})^2.$$

Тоді:

а) Якщо, то в точці P_0 є екстремум, причому

у випадку $z''_{xx}(P_0) > 0$ (або $z''_{yy}(P_0) > 0$) – мінімум

а у випадку $z''_{xx}(P_0) < 0$ (або $z''_{yy}(P_0) < 0$) – максимум.

б) Якщо, то в точці P_0 екстремуму немає (такі точки називаються сідловими).

в) Якщо $\Delta(P_0) = 0$, то для відповіді на питання про існування екстремуму потрібне додаткове дослідження з використанням диференціалів третього або більш високого порядку (невизначений випадок).

Приклад 18. Знайти екстремуми функції

$$z = x^3 - 7x^2 + 2xy - y^2 + 11x - 2y.$$

Знайдемо стаціонарні точки:

$$\begin{cases} z'_x = 3x^2 + 2y + 11 = 0, \\ z'_y = 2x - 2y - 2 = 0, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y = x - 1, \\ 3x^2 - 12x + 9 = 0, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x_1 = 1, & y_1 = 0, \\ x_2 = 3, & y_2 = 2. \end{cases}$$

Таким чином, функція має дві стаціонарні точки $P_1(1; 0)$ і $P_2(3; 2)$.

Обчислюємо значення визначника $\Delta(P_1)$ й $\Delta(P_2)$:

$$z''_{xx} = 6x - 14, \quad z''_{yy} = -2, \quad z''_{xy} = z''_{yx} = 2 \Rightarrow \Delta(x; y) = z''_{xx}z''_{yy} - (z''_{xy})^2 = -12(x - 2).$$

Звідки $\Delta(P_1) = -12(1-2) = 12 > 0$, значить, в точці $P_1(1;0)$ є екстремум, а оскільки $z''_{yy} = -2 < 0$, то цей екстремум – максимум і його значення $z(1;0) = 5$.

$\Delta(P_2) = -12(3-2) = -12 < 0$, значить, в точці $P_2(3;2)$ екстремуму немає. Це – сідлова точка.

ВИЗНАЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ МЕТОДОМ НАЙМЕНШИХ КВАДРАТІВ

Експериментальні дані часто використовують для встановлення функціональної залежності одних величин від інших. Наприклад, при різних температурах $T = x_1, x_2, \dots, x_n$ виміряна довжина металевого стержня $L = y_1, y_2, \dots, y_n$, тобто отримана таблично задана функція $L = f(T)$. Виникає задача визначення за експериментальними даними аналітичної формули для цієї функції. Такі формули називаються емпіричними.

При розв'язанні цієї задачі, перш за все, з аналізу експериментальних даних або інших міркувань встановлюється вид шуканої залежності.

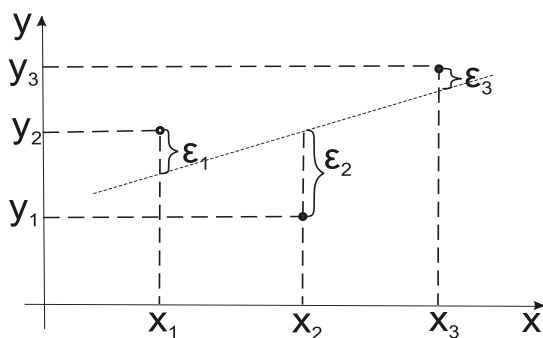

Рис. 12

Наприклад, передбачається наявність лінійної залежності $y = ax + b$. Можуть розглядатися і складніші функції: квадратична $y = ax^2 + bx + c$, дробово-раціональна $\frac{ax + b}{cx + d}$ та інші. Тут ми розглянемо найпростіший випадок визначення лінійної залежності

$y = ax + b$. Задача зветься до визначення відповідних коефіцієнтів a і b .

Представимо експериментальні дані на графіку (рис.12), на якому зобразимо також шукану функцію $y = ax + b$ (її графік – пряма). Позначимо через ϵ_i нев'язки або погрішності формули, тобто різниці експериментальних даних y_i і теоретичних значень цієї величини: $\epsilon_i = y_i - ax_i + b$. Поява нев'язки практично неминуча, оскільки, навіть якщо між величинами y і x є точна лінійна залежність, наврядчи вдасться провести пряму через все експериментальні точки через помилки вимірювань.

Природно вважати найкращою такою залежністю, для якої нев'язки в сукупності будуть (в деякому розумінні) найменшими. Суть **методу найменших квадратів** полягає в тому, що параметри a і b підбираються так, щоб була мінімальною сума квадратів всіх нев'язок. Таким чином, задача зводиться до визначення точки мінімуму функції

$$\Phi(a; b) = \sum_{i=1}^n \varepsilon_i^2 = \sum_{i=1}^n (y_i - ax_i - b)^2. \quad (13)$$

Знайдемо стаціонарні точки з умови $\frac{\partial \Phi}{\partial a} = 0, \frac{\partial \Phi}{\partial b} = 0$.

$$\begin{cases} \frac{\partial \Phi}{\partial a} = \sum_{i=1}^n 2(y_i - ax_i - b) \cdot (-x_i) = 0 \\ \frac{\partial \Phi}{\partial b} = \sum_{i=1}^n 2(y_i - ax_i - b) \cdot (-1) = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \sum_{i=1}^n (-y_i x_i + ax_i^2 + bx_i) = 0 \\ \sum_{i=1}^n (-y_i + ax_i + b) = 0 \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} a \sum_{i=1}^n x_i^2 + b \sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n x_i y_i \\ a \sum_{i=1}^n x_i + b \sum_{i=1}^n 1 = \sum_{i=1}^n y_i \end{cases}.$$

Позначаючи

$$F = \sum_{i=1}^n 1 = n, \quad G = \sum_{i=1}^n x_i, \quad H = \sum_{i=1}^n x_i^2, \quad A = \sum_{i=1}^n y_i, \quad B = \sum_{i=1}^n x_i y_i \quad (14)$$

приходимо до системи

$$\begin{cases} aH + bG = B \\ aG + bF = A \end{cases},$$

$$\text{вирішуючи яку, знаходимо } a = \frac{BF - AG}{FH - G^2}, \quad b = \frac{AH - BG}{FH - G^2}. \quad (15)$$

Перевіряючи достатні умови існування екстремуму, можна переконатися, що знайдена стаціонарна точка $(a; b)$ і є шукана точка мінімуму (це витікає, втім, із змісту задачі).

Приклад 19. Знайти за допомогою методу найменших квадратів рівняння лінійної залежності за експериментальними даними, зведеними в таблицю

x_i	1	2	3	4	5
y_i	0,4	1,0	1,2	1,4	1,8

Розв'язок. За формулами (14) знаходимо $F=5, G=15, H=55, A=5,8, B=20,6$. Звідси, в силу (15) $a=0,32; b=0,2$. Таким чином, шукана залежність має вигляд $y=0,32x+0,2$. Представимо знайдену лінійну залежність і експериментальні дані на графіку (мал. 13). Видно, що знайдена залежність достатньо добре апроксимує дані.

НАЙБІЛЬШЕ І НАЙМЕНШЕ ЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЇ В ЗАМКНУТІЙ ОБМЕЖЕНІЙ ОБЛАСТІ

Розглянемо декілька визначень.

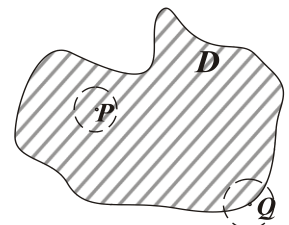

Рис. 14

Точка P називається **внутрішньою точкою** множини $D \subset \mathbf{R}^n$, якщо вона належить D разом з деяким своїм оточенням.

Точка Q називається **граничною точкою** множини D , якщо в будь-якому її оточенні є як точки, що належать множині D , так і точки, що не належать цій множині (рис.14). Сукупність всіх граничних точок множини D називається його **межею**.

Множина $D \subset \mathbf{R}^n$ називається **відкритою областю** (або просто областю), якщо всі її точки внутрішні і будь-які дві з них можна з'єднати лінією, всі точки якої належать множині D . Якщо до області D приєднати її межу, то отримана множина точок називається **замкнутою областю** і позначається $\bar{D}$.

Область називається **обмеженою**, якщо вона повністю лежить у середині деякого оточення початку координат.

ТЕОРЕМА. Неперервна функція двох змінних досягає своїх найбільшого і найменшого значень в замкнутій обмеженій області $\bar{D}$ або у середині області в точках екстремуму, або на її межі (мал. 15).

Висновок. Щоб знайти найбільше або найменше значення функції двох змінних, що диференціюється, в замкнутій обмеженій області $\bar{D}$ треба:

1. Знайти всі стаціонарні (підозрілі на екстремум) точки у середині області і обчислити в них значення функції.
2. Знайти найбільше або відповідно найменше значення функції на межі області, тобто знайти умовний екстремум функції одним з вищевикладених методів.
3. Порівняти ці значення і вибрати з них потрібне.

Приклад 23. Знайти найбільше і найменше значення функції $z = x^2 + y^2 - 4x - 2y$ в замкнутій області $\bar{D}$, обмеженій лініями $x = 0$, $y = 0$; $x + 2y = 6$ (рис.16).

Розв'язок. а) Знайдемо всі стаціонарні точки функції у середині області $\bar{D}$:

$$\begin{cases} z_x' = 2x - 4 = 0 \\ z_y' = 2y - 2 = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = 2 \\ y = 1 \end{cases}$$

Отже, у середині області $\bar{D}$ є єдина стаціонарна точка $P_0(2;1)$ і функція приймає в ній значення $z(P_0) = z(2;1) = -5$.

б) Розіб'ємо межу $\bar{D}$ на три відрізки OA , OB і AB . На кожному з них нам необхідно вирішити задачу знаходження умовного екстремуму, для чого

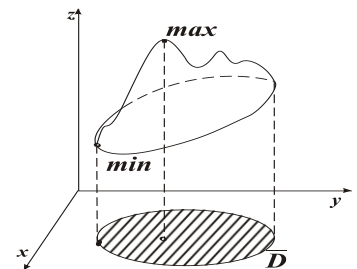

Рис. 15

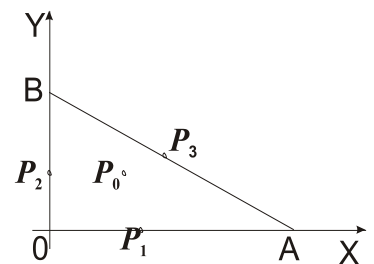

Рис. 16

ми скористаємося першим з викладених вище методів, виключаючи за допомогою рівняння зв'язку одну із змінних. Проте повністю вирішувати ці задачі ми не будемо, а знайдемо тільки точки підозрілі на екстремум.

На ділянці OA : $y = 0, x \in [0; 6] \Rightarrow z_{OA} = f(x) = x^2 - 4x$. Ця функція неперервно диференціюється і може досягати своїх найбільшого і найменшого значень або у середині відрізка в стаціонарній точці, або на його кінцях. Стаціонарні точки знаходимо з рівняння $z'_{OA}(x) = 2x - 4 = 0 \Rightarrow x = 2, y = 0$. Функція в цій точці $P_1(2; 0)$ приймає значення $z(P_1) = -4$. Обчислимо також значення функції на кінцях відрізка в крапках $O(0; 0)$ і $A(6; 0)$: $z(O) = 0, z(A) = 12$.

На ділянці OB : $x = 0, y \in [0; 3] \Rightarrow z_{OB} = g(y) = y^2 - 2y$. Критичну точку знаходимо з рівняння $x = 0, y \in [0; 3] \Rightarrow z_{OB} = g(y) = y^2 - 2y$. Функція приймає в цій точці $P_2(0; 1)$ значення $z(P_2) = -1$. Обчислимо значення функції в точці B : $z(B) = 3$.

На ділянці AB : $x = 6 - 2y, x \in [0; 6] \Rightarrow$
 $\Rightarrow z_{AB} = h(y) = (6 - 2y)^2 + y^2 - 4(6 - 2y) - 2y = -5y^2 - 18y + 12$.

Прирівнюючи нулю похідну цієї функції $z'_{AB}(y) = 10y - 18 = 0$, одержуємо координати її критичної точки: $y = 1,8; x = 2,4$. Функція приймає в цій точці $P_3(2,4; 1,8)$ значення $z(P_3) = -4,2$.

Порівнюючи значення функції в точках $P_0, P_1, P_2, P_3, A, B, O$, знаходимо, що $\min_D z = z(P_0) = -5, \max_D z = z(A) = 12$

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ЗАВДАННЯ 1 Обчислити dz/dx , використовуючи правило

диференціювання складної функції, якщо $z = u^v$, $u = u(x)$, $v = v(x)$.

1. $u = 1 + \sqrt{x}$, $v = \sin x$	11. $u = \cos x$, $v = \sqrt{x} - 4x$	21. $u = \arccos x$, $v = \cos x$
2. $u = \sin x$, $v = \cos x$	12. $u = \operatorname{tg} x$, $v = x - \ln x$	22. $u = 5x + x^2$, $v = \operatorname{arctg} x$
3. $u = \cos x$, $v = \operatorname{tg} x$	13. $u = \ln x$, $v = \operatorname{ctg} x$	23. $u = \operatorname{tg} x$, $v = \operatorname{arctg} x$
4. $u = \ln x$, $v = \operatorname{tg} x$	14. $u = \operatorname{ctg} x$, $v = x^2 + 2x$	24. $u = \sqrt{x} + 3x$, $v = \cos x$
5. $u = \arcsin x$, $v = \sqrt{x+3}$	15. $u = \arccos x$, $v = \operatorname{tg} x$	25. $u = x^3 + 2x$, $v = \operatorname{ctg} x$
6. $u = \cos x$, $v = \arccos x$	16. $u = \sin x$, $v = x + \sqrt{x}$	26. $u = \sin x$, $v = x^2 - 4x$
7. $u = \operatorname{arctg} x$, $v = 5x + \ln x$	17. $u = \cos x$, $v = \sin x$	27. $u = 2x - \ln x$, $v = \operatorname{tg} x$
8. $u = \operatorname{ctg} x$, $v = x^2 + 4$	18. $u = \operatorname{tg} x$, $v = \cos x$	28. $u = \operatorname{ctg} x$, $v = \arcsin x$
9. $u = x^3 + 5$, $v = \sin x$	19. $u = \operatorname{ctg} x$, $v = x^2 + \ln x$	29. $u = x^2 + \sqrt{2x}$, $v = \sin x$
10. $u = \operatorname{arctg} x$, $v = \operatorname{tg} x$	20. $u = x^3 + \sqrt{x}$, $v = \arcsin x$	30. $u = \operatorname{tg} x$, $v = x^2 - 2 \ln x$

ЗАВДАННЯ 2 Знайти, використовуючи правило диференціювання складної функції, $\partial z / \partial x$ та $\partial z / \partial y$, якщо $z = f(u, v)$, де $u = u(x, y)$, $v = v(x, y)$.

1. $z = u^3 \ln v$, $u = x^2 + y$, $v = x - y^2$	16. $z = v^2 + 2uv + u$, $u = y \cos x$, $v = y/x$
2. $z = \sin u \cdot \cos v$, $u = x\sqrt{y}$, $v = y\sqrt{x}$	17. $z = \operatorname{tg} u \cdot \operatorname{ctg} v$, $u = y\sqrt{x}$, $v = xe^y$
3. $z = \sqrt{v} \cdot \operatorname{tg} u$, $u = x - 2y$, $v = y - 2x$	18. $z = \sqrt{u} \operatorname{arctg} v$, $u = x + 4y$, $v = 4x - y$
4. $z = u^2 - 2uv$, $u = x \sin y$, $v = x/y$	19. $z = u^2 + uv - 2v^2$, $u = ye^{2x}$, $v = x \cos 2y$
5. $z = u \cos v$, $u = x^2 y$, $v = xy^2$	20. $z = v \arcsin u$, $u = \sqrt{xy}$, $v = 2x^3 y$
6. $z = v^2 + 3uv$, $u = xe^y$, $v = x^2 + y$	21. $z = u^2 - u\sqrt{v}$, $u = y \ln x$, $v = 3y^2/x$
7. $z = u^3 - u\sqrt{v}$, $u = x \ln y$, $v = x^2/y$	22. $z = 2v \operatorname{tg} u$, $u = \sqrt{2x + y}$, $v = y^2 - 2x$
8. $z = 3u \operatorname{ctg} v$, $u = \sqrt{x+2y}$, $v = \sqrt{x-y}$	23. $z = u^3 - \sqrt{2v}$, $u = x^2/y$, $v = ye^{3x}$
9. $z = 5u^3 + v^2$, $u = y \ln x$, $v = y - x^{-1}$	24. $z = (u^2 + 1)(v - 3)$, $u = 4xy^3$, $v = 2x^3/y$
10. $z = \sqrt{u} \arcsin v$, $u = x + e^y$, $v = y\sqrt{x}$	25. $z = v^3 \operatorname{arctg} u$, $u = xy^2$, $v = 5y - x^{-1}$
11. $z = (u+3)(v-1)$, $u = x + 2y$, $v = 2x - y$	26. $z = 3uv + v^2$, $u = x \cos 2y$, $v = 2y \sin 3x$
12. $z = u \operatorname{arctg} v$, $u = \sqrt{x+3y}$, $v = \sqrt{xy}$	27. $z = (u+4) \operatorname{tg} v$, $u = x + 2\sqrt{y}$, $v = y\sqrt{x}$
13. $z = v^2 e^y$, $u = 2x^2 y$, $v = y/x$	28. $z = v^3 \ln u$, $u = x^2 - 2y$, $v = x - 2y^3$
14. $z = u^2 + 3uv + v$, $u = x \sin y$, $v = y \cos x$	29. $z = \cos u \cdot \operatorname{tg} v$, $u = x + 3y^2$, $v = y - x^3$
15. $z = \ln(u+2v)$, $u = x\sqrt{y}$, $v = ye^x$	30. $z = u^2 - 2uv + 4v^2$, $u = y\sqrt{x}$, $v = 5y/x$

ЗАВДАННЯ 3Дана поверхня S рівнянням $F(x; y; z) = 0$, точка $M(x_0; y_0; z_0)$. Потрібно пересвідчитися, що точка $M \in S$, та знайти нормальний вектор $\vec{N}$ до поверхні S в точці M , що утворює гострий кут з оссю Oz .Написати рівняння дотичної площини та нормалі до поверхні S в точці M .

№	S	$M(x_0; y_0; z_0)$	№	S	$M(x_0; y_0; z_0)$
1.	$x^2 + 9y^2 + z^2 - 6x + 4z + 9 = 0$	(3; 0; -4)	2.	$x^2 + 2x - 2y^2 - 4y + z^2 - 1 = 0$	(1; 1; 2)
3.	$x^2 - 2y^2 + 2z^2 - 1 = 0$	(1; 1; 1)	4.	$x^2 + y^2 + z^2 - 4x - 4y - 4z = 0$	(4; 4; 0)
5.	$x^2 + 2y^2 - 2z^2 - 1 = 0$	(1; 2; 2)	6.	$x^2 - 2x - 2y^2 + 2z^2 - 8z + 6 = 0$	(2; 0; 3)
7.	$x^2 + 4y^2 - z^2 - 4 = 0$	(-2; 0,5; 1)	8.	$2x^2 - y^2 - 4x + 4z - 10 = 0$	(3; 4; 5)
9.	$x^2 - y^2 - 3z^2 + 5xz + 8 = 0$	(2; 2; 4)	10.	$x^2 + 2y^2 - 2z^2 - 2x + 4z - 2 = 0$	(0; 1; 2)
11.	$4z - x^2 - y^2 + 9 = 0$	(2; 1; -1)	12.	$z^2 - x^2 - 4y^2 + 2x + 2z - 4 = 0$	(-1; 0,5; 2)
13.	$7x^2 - 4y^2 + 4z^2 - 7 = 0$	(1; 1; 1)	14.	$-4x^2 + y^2 - z^2 + 5 = 0$	(0,5; 0; -2)
15.	$x^2 + y^2 - 2z - 10 = 0$	(2; 2; -1)	16.	$3x - y^2 + z^2 - 12 = 0$	(4; 2; 2)
17.	$4x^2 - y^2 + z^2 - 16 = 0$	(1; -2; 4)	18.	$2x^2 + 6x - 8y^2 + 8z^2 - 8 = 0$	(1; 2; 2)
19.	$x^2 + y^2 - 24z - 1 = 0$	(3; 4; 1)	20.	$x^2 - 8x - y^2 + z^2 + 12 = 0$	(2; 1; 1)
21.	$x^2 - y^2 + z^2 - 4 = 0$	(1; 1; -2)	22.	$2x^2 + 8x - y^2 + z^2 - 2z - 14 = 0$	(2; 3; 1)
23.	$z - x^2 + y^2 = 0$	(1; 1; 0)	24.	$9x^2 + y^2 - z^2 - 4y - 6z - 5 = 0$	(0; -4; 3)
25.	$2x^2 - y^2 + z^2 - 7 = 0$	(0; -3; 4)	26.	$2x^2 - 8x - 2y^2 + z^2 - 2z + 6 = 0$	(3; 0; 2)
27.	$2x + 2y^2 - z^2 = 0$	(4; 2; 4)	28.	$-x^2 + 2y^2 + 4y - 4z + 6 = 0$	(4; 3; 5)
29.	$2x^2 + 4x + 2y^2 - 4y - z^2 = 0$	(1; 1; 2)	30.	$z^2 - 2x^2 + 2y^2 + 4x - 2z - 2 = 0$	(2; 1; 0)

ЗАВДАННЯ 4Задано скалярне поле $u = u(x; y; z)$ та напрямок $\vec{l}$:а) Знайти $\text{grad} u$ та похідну за напрямком $\partial u / \partial l$.б) Знайти усі частинні похідні другого порядку від функції $u(x; y; z)$.

№	$u(x; y; z)$	$\vec{l}$	№	$u(x; y; z)$	$\vec{l}$
1.	$\ln(1 + x^2 + y^2) - \sqrt{x + z}$	(1; 1; 2)	2.	$x^2 z + \ln(z^2 + x^2)$	(3; 0; -4)
3.	$4 \ln(3 + xy) - 8xy\sqrt{z}$	(4; 4; 0)	4.	$y \ln(1 + x^2) - x \arctg z$	(1; 1; 1)
5.	$\ln(5 + x^2) - 4xy/z$	(2; 0; 3)	6.	$x \ln(e + y^2) - x^2 z \sqrt{y + 1}$	(1; 2; 2)
7.	$x^2 y - \sqrt{x + 5z}$	(3; 4; 5)	8.	$\sqrt{y}/x - yz/(x + y)$	(-2; 0,5; 1)
9.	$xz^2 - \sqrt{y^3 z}$	(0; 1; 2)	10.	$2\sqrt{x + y} + z \arctg x$	(2; 2; 4)
11.	$x\sqrt{y} - yz^2$	(-1; 0,5; 2)	12.	$\ln(z - 1) + \sqrt{2x^2 + y^2}$	(2; 1; -1)
13.	$z(\ln(13 + y^2)) - 4xy^2$	(0,5; 0; -2)	14.	$xz^2 + (z - 2) \arctg y$	(1; 1; 1)
15.	$\arctg(x/y) - xz\sqrt{2y}$	(4; 2; 2)	16.	$\sin \pi(x - y) + \sqrt{2x - yz}$	(2; 2; -1)

№	$u(x; y; z)$	$\bar{l}$	№	$u(x; y; z)$	$\bar{l}$
17.	$\sqrt{z} \ln(1+x^2) - zy\sqrt{x}$	(1; 2; 2)	18.	$(xyz - x)/z$	(1; -2; 4)
19.	$\sqrt{x^2 + 4y} - \sqrt{xz}$	(2; 1; 1)	20.	$yz\sqrt{x} - \ln(y^2 - 3z^2)$	(3; 4; 1)
21.	$x\sqrt{y} - (y+z)\sqrt{x}$	(2; 3; 1)	22.	$z\sqrt{y} - yz\sqrt{x+2}$	(1; 1; -2)
23.	$\sqrt{xy} - 4x\sqrt{4-z^2}$	(0; -4; 3)	24.	$z \operatorname{arctg}(x/y) + \sqrt{x-y}$	(1; 1; 0)
25.	$xz/y + \sqrt{x+y^2+z^2}$	(3; 0; 2)	26.	$(x-3)\arccos(z/4) - xz^2\sqrt{y}$	(0; -3; 4)
27.	$x\sqrt{z} - y\sqrt{x}$	(4; 3; 5)	28.	$\sqrt{x}/y - xz/(x+y)$	(4; 2; 4)
29.	$x \arcsin(y/z)$	(2; 1; 0)	30.	$2\sqrt{z+y} + (x+y^2)\operatorname{arctg} z$	(1; 1; 2)

ЗАВДАННЯ 5 Дослідити функцію $z = f(x; y)$ на екстремуми та обчислити екстремальні значення.

- $z = 2x^3 - 3x^2 - 6y^2 + 12xy - 12y + 3$
- $z = 2x^3 + 18xy + 3x^2 + 9y^2 - 18x + 1$
- $z = y^3 + 6x^2 + y^2 - 12xy - 8x + 6$
- $z = y^3 + 18x^2 - 18xy - 3y^2 + 12y - 4$
- $z = 3x^3 - 3x^2 - 6y^2 + 12xy - 8y + 11$
- $z = x^2y + 2xy^2 - 2xy + 4y^2 - 8y + 15$
- $z = 2y^3 + 6x^2 + 5y^2 - 12xy + 20x + 3$
- $z = x^2y - 2xy^2 + 3xy + 6y^2 - 18y - 7$
- $z = 6x^3 + 3x^2 + 15y^2 - 30xy - 10y + 4$
- $z = 2x^2y + xy^2 + 4x^2 + 3xy + 2x - 3$
- $z = x^3 - 3x^2 + 12xy - 6y^2 - 36y + 7$
- $z = x^2y + xy^2 + 2xy + 3y^2 - 3y + 5$
- $z = y^3 + 3x^2 - 6xy - 6y^2 + 36x - 12$
- $z = 2x^2y + xy^2 - 4x^2 + xy - 6x + 3$
- $z = x^3 + 6x^2 - 18xy + 9y^2 - 72y + 24$
- $z = x^2y + 2xy^2 - 3xy + 4y^2 - 10y - 7$
- $z = y^3 + 3x^2 - 6xy - y^2 + 4x + 3$
- $z = 3x^2y + xy^2 + 6x^2 - xy - 4x + 7$
- $z = x^3 + 3x^2 - 4xy + 2y^2 - 8y + 8$
- $z = 2x^3 + xy^2 + 5x^2 + y^2 - 3$
- $z = y^3 + 9x^2 - 18xy - 2y^2 + 24x - 15$
- $z = x^2y + xy^2 + 2x^2 + 2xy + 4$
- $z = x^3 + 9x^2 - 4xy + 2y^2 - 24y - 9$
- $z = xy^2 + x^2 + 3y^2 + 2x + 2$
- $z = 2y^3 + 3x^2 - 6xy + y^2 - 2x + 4$
- $z = 8x^2y + x^2 + 16y^2 + 2y - 3$
- $z = 2x^3 - 3x^2 - 4xy + 2y^2 + 4y - 8$
- $z = x^3 + 3x^2 + 24xy + 24y^2 - 24x + 12$
- $z = 3y^3 + 3x^2 - 6xy + 3y^2 - 4x + 2$
- $z = 4x^2y + 4x^2 + y^2 + y + 6$

ЗАВДАННЯ 6 Для значень $x_1 = 1, x_2 = 2, x_3 = 3, x_4 = 4, x_5 = 5$ задано відповідні значення y_i ($i = 1, \dots, 5$). Потрібно за цими даними знайти за допомогою метода найменших квадратів рівняння лінійної залежності $y = ax + b$. Представити експериментальні дані та шукану лінію на графіку.

№	y_1	y_2	y_3	y_4	y_5
1.	1,48	1,68	2,53	2,88	3,72
2.	1,57	2,17	2,51	2,83	3,43
3.	1,47	2,03	2,63	3,23	3,47
4.	1,56	1,94	2,34	2,92	3,55
5.	1,26	1,66	2,74	3,34	3,46
6.	0,98	2,68	5,03	6,88	9,22
7.	1,07	3,17	5,01	6,83	8,93
8.	0,97	3,03	5,13	7,23	8,97
9.	1,06	2,94	4,84	6,92	9,05
10.	0,76	2,66	5,24	7,34	8,96
11.	1,39	2,42	2,35	3,32	3,37
12.	1,62	1,81	2,41	3,16	4,02
13.	1,19	1,89	2,59	3,12	3,39
14.	1,73	2,12	2,27	2,87	3,52
15.	1,67	1,83	2,77	2,68	3,39

№	y_1	y_2	y_3	y_4	y_5
16.	0,89	3,42	4,85	7,32	8,87
17.	1,12	2,81	4,91	7,16	9,52
18.	0,69	2,89	5,09	7,12	8,89
19.	1,23	3,12	4,77	6,87	9,02
20.	1,17	2,83	5,27	6,68	8,89
21.	0,39	2,42	3,35	5,32	6,37
22.	0,62	1,81	3,41	5,16	7,02
23.	0,19	1,89	3,59	5,12	6,39
24.	0,73	2,12	3,27	4,87	6,52
25.	0,67	1,83	3,77	4,68	6,39
26.	0,48	1,68	3,53	4,88	6,72
27.	0,57	2,17	3,51	4,83	6,43
28.	0,47	2,03	3,63	5,23	6,47
29.	0,56	1,94	3,34	4,92	6,55
30.	0,26	1,66	3,74	5,34	6,46

ЗАВДАННЯ 7 Знайти найбільше та найменше значення функції $z = f(x; y)$ в замкнутій області, обмеженій вісями координат та прямою $\varphi(x; y) = 0$.

№	$z = f(x; y)$	$\varphi(x; y) = 0$	№	$z = f(x; y)$	$\varphi(x; y) = 0$
1.	$z = 2x^2 - y^2 - 12x - 2y + 3$	$3x - 2y - 12 = 0$	2.	$z = 2x^2 - y^2 - 4x - 4y + 2$	$5x - 4y - 20 = 0$
3.	$z = x^2 + 2y^2 - 2x - 4y - 14$	$x + y - 3 = 0$	4.	$z = 4x^2 + y^2 - 8x + 6y - 3$	$2x - y - 10 = 0$
5.	$z = xy - y + x + 4$	$6x - 5y - 30 = 0$	6.	$z = xy + 3x - y - 3$	$4x - 7y - 28 = 0$
7.	$z = x^2 - 2y^2 - 2x + 4y + 3$	$x + y - 3 = 0$	8.	$z = x^2 - 3y^2 + 6x + 6y + 4$	$6x - 5y + 30 = 0$
9.	$z = x^2 + y^2 - 4x - 2y + 1$	$3x + 5y - 15 = 0$	10.	$z = 2x^2 + 5y^2 + 8x - 20y + 11$	$x - 2y + 10 = 0$
11.	$z = xy + 2y - x - 3$	$2x - 5y + 20 = 0$	12.	$z = xy - 2x - 3y + 5$	$3x + 2y - 12 = 0$
13.	$z = 2x^2 - y^2 + 12x - 6y - 2$	$4x + 7y + 28 = 0$	14.	$z = 2x^2 - 3y^2 + 8x - 18y - 7$	$2x + y + 8 = 0$
15.	$z = 2x^2 + y^2 - 4x + 4y - 7$	$5x - 4y - 20 = 0$	16.	$z = 5x^2 + 2y^2 - 30x - 8y - 9$	$x + y - 6 = 0$
17.	$z = xy + 2x - y + 4$	$3x - 5y - 15 = 0$	18.	$z = xy - 2x + 2y + 2$	$-x + 2y - 8 = 0$
19.	$z = 5x^2 - 2y^2 - 30x + 8y + 1$	$x + y - 6 = 0$	20.	$z = 4x^2 - y^2 - 8x - 6y + 1$	$2x - y - 10 = 0$
21.	$z = x^2 + 3y^2 + 6x - 6y - 2$	$6x - 5y + 30 = 0$	22.	$z = 2x^2 + y^2 + 12x + 6y + 4$	$4x + 7y + 28 = 0$
23.	$z = xy + 3y - x - 2$	$-x + y - 8 = 0$	24.	$z = xy + 3x + 3y - 1$	$x + 3y + 15 = 0$
25.	$z = x^2 - y^2 - 4x + 2y - 6$	$3x + 5y - 15 = 0$	26.	$z = 2x^2 - 5y^2 + 8x + 20y - 5$	$x - 2y + 10 = 0$
27.	$z = 2x^2 + 3y^2 + 8x + 18y + 4$	$2x + y + 8 = 0$	28.	$z = 2x^2 + y^2 - 12x + 2y + 3$	$3x - 2y - 12 = 0$
29.	$z = xy + 3x + 2y + 7$	$2x + y + 10 = 0$	30.	$z = xy - 3y + x - 6$	$4x - 3y - 24 = 0$

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Пискунов Н.С. Дифференциальное и интегральное исчисления для втузов. –М.: Наука, 1970-1985. Т.1.
2. Бермант А.Ф., Араманович И.Г. Краткий курс математического анализа для втузов. –М.: Наука, 1966.
3. Мышкис А.Д. Лекции по высшей математике. М.: Наука, 1969.
4. Данко П.Е., Попов А.Г., Кожевникова Т.Я. Высшая математика в упражнениях и задачах. –М.: Высшая школа, 1980. Ч.1.
5. Минорский В.П. Сборник задач по высшей математике. –М.: Наука, 1987.
6. Сборник задач по математике для втузов :Линейная алгебра и основы математического анализа /Под ред. А.В. Ефимова и Б.П. Демидовича. – М.: Наука, 1981;1986.
7. Каплан И.А. Практические занятия по высшей математике. Ч.2. – Харьков: ХГУ, 1963.